

GÜNEL BAYRAMOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

KLASSİK RİTORİKADAN VİZUAL RİTORİKAYA DOĞRU

Açar sözlər: vizual ritorika, semiotika, simvol, fiqurativ dil, obraz, kommunikasiya

Key words: visual rhetoric, semiotics, symbol, figurative language, image, communication

Ключевые слова: визуальное риторика, семиотика, символ, фигуративный язык, образ, коммуникация

Ritorika sözünün lüğəvi mənası “səlis, düzgün və açıq-aydın ifadə etmək” deməkdir. Ritorika termin olaraq iki mənada işlədilir: qabiliyyət və elm. Şərqdə ritorikanın tədqiqi ilk növbədə Qurani-Kərimin təhlili ilə bağlı olsa da X əsrin sonlarından başlayaraq o müstəqil elm kimi təşəkkül tapmağa başladı [1, s.90.]. Bundan fərqli olaraq Qərbdə ritorikanın bir elm kimi yaranmasının tarixi daha qədimdir. Ritorika bəşər tarixinin ən qədim elmlərindən biri kimi qədim yunan və latın dillərində özünəməxsus nominasiyaya malik olmuşdur. Yunan dilində bu elm “ritorika”, latın dilində isə “elokvensiya” (elocutio) adlanırdı [2, s. 4]. Aristotelin, Platonun, Sokratın və s. əhatəsində və fəlsəfəsində öz inkişafını tapan ritorika inandırma sənəti və nitq ustalığı kimi qiymətləndirilirdi.

XIII-XIX əsrlərdə Avropada akademik ritorikaya xüsusi əhəmiyyət verilirdi. İtaliya, İspaniya, İngiltərə və ən əsası da natiqlik mədəniyyətinin tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif istiqamət aldığı Fransada ritorika danılmaz əhəmiyyətə malik olmuşdur [3, s.130]. Ritorikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malik sofistlərdən tutmuş, onun auditoriyaya təsir vasitəsi olması kimi dəqiqləşdirmələr aparan Aristotələ qədər əsrlər boyu tədqiqat obyektinə olmuş bu elm sahəsində zaman keçdikcə araşdırma istiqamətləri genişlənməmişdir. Ünsiyyətin yeni formalarının yaranması ilə ritorika yeni müstəvidə təhlillərə cəlb olunmuşdur. Vizual ritorika haqqında ilk fikirlər ünsiyyətin yeni formalarının təhlilini ön plana çıxardı. Bu təhlillər ritorika nəzəriyyəsinin lingvistik sərhədlərini sual altında qoymaqla yeni müzakirələrə səbəb oldu.

Vizual ritorikanın yaranma tarixini 1970-ci ildən hesab etmək olar. Belə ki, həmin il ABŞ-da keçirilən Ritorika Konfransında məhz ritorikanın təkcə verbal deyil, həm də qeyri-verbal formalarının öyrənilməsi təklif edildi [4, s.111]. Lakin bu mərhələyə qədər də dolayısı ilə ritorik fiqurların işarəviliyi,

ikonikliyi, sivolikliyi diqqəti cəlb etmişdir. Ç.Pirsin semiotik təhlillərində işarə ikona, simvol və indeks kimi anlayışlar ritoriklər üçün işarə sisteminin müxtəlif formalarını təhlil etmək üçün terminoloji baza rolunda çıxış etmişdir. Simvolu ən abstrakt işarə hesab edən Pirs metaforanı simvol adlandırmışdır [5, s. 16]. Dilçiliyimizdə ritorikanın tarix, ədəbiyyat, etika, estetika, psixologiya, fiziologiya ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Natiqlik sənətində estetika etika ilə vəhdətdə götürülür. İnsanın xarici görünüşündən tutmuş daxili aləminə qədər estetika ritorika əlaqəsi çərçivəsində təhlil olunmalıdır [bax:3].

Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal formalar həmişə mühüm rol oynamışdır, lakin texnologiyanın inkişafı vizual obrazlarla ünsiyyəti kütləviləşdirdi. Təsvirlər müxtəlif məqsədlərlə müxtəlif formalarda istifadə olunmağa başladı. S.Foss qeyd etdiyi kimi, ritoriklərin son tədqiqatları piktorial istiqamət almışdır. Buna səbəb son dövrlərdə vizual işarələrin müasir mədəniyyətlərdə kütləviləşməsidir. Digər kodlar kimi obrazlı dil də hər hansı bir mədəniyyətin reallıqlarını əks etdirmə sistemidir. Belə kod representasiya olunan şeylərlə yox, daha çox onların necə representasiya olunması ilə bağlıdır. Vizual artefaktlar ritorik ifadənin bir hissəsidir. Yalnız verbal ünsiyyətlə kifayətlənmək bizi əhatə edən və gündəlik həyatımızda mühüm rola malik işarələrin az bir hissəsinin dərk edilməsi anlamına gəlir. S.Foss J.Audigierə əsasən bildirir ki, çoxölçülü, dinamik, müxtəlif istiqamətli olan insan təəssüratları bəzən yalnız vizual obraz və ya qeyri-diskursiv simvollarla ötürülə bilər [6, s.303].

Lapşına vizual ritorikanın yaranmasının a) daxili və b) xarici səbəbini fərqləndirmişdir. Lakin müəllif öz mövqeyini sığortalamaq üçün bu bölgünü nisbi və qarşılıqlı əlaqəli olduğunu da qeyd edir [4, s.113]. Daxili əlaqə elmin inkişafı ilə, xarici əlaqə isə Lapşının fikrincə məhz kütləvi informasiya vasitələrinin, internet resursların, virtual informasiya məkanının genişlənməsi ilə əlaqədardır. İnsanların gündəlik həyat və məşğuliyyətlərinin getdikcə daha çox asılı olduğu bu məkanda vizual elementlərin təkcə illustrativ məqsədlə verilmədiyi aydındır. Məhz vizualizasiya verbal informasiyanın gücləndirilməsində və əlavə mənalara çatdırılmasında mühüm vasitədir. Helmer və Hill müasir vizual ritorikanın öyrənilməsində üç istiqaməti müəyyənləşdirir: 1. vizual ritorikanın təyin edilməsi, 2. vizual ritorikanın tədqiqat istiqaməti, 3. vizual artefaktların tədqiqinə ritorik yanaşma [6, s. 304]. M.D.Goggin isə vizual ritorikanın tərifini verməyi “dolaşq məsələ” (slippery business) adlandırmışdır. O qeyd edir: müxtəlif elmi maraqların təsviri üçün istifadə olunan “vizual ritorika” termini olduqca mübahisəlidir. Vizual ritorika dar çərçivədə mətn sxemlərindən tutmuş, geniş anlamda vizual işarələrin, qrafik incəsənət, televiziya və media daxil olmaqla bütün semiotik işarələrin öyrənilməsini əhatə edir [7, s.87]. Verbal və vizual ritorika arasında əlaqə

istər diaxronik, istərsə də sinxronik səviyyədə dinamikdir. Bu əlaqə sosial, mədəni, iqtisadi, texnoloji və digər sahələrdə məna yaratmağa imkan verən semiotik mənbələrlə şərtlənir.

Təsvirlərdən, obrazlardan, vizual obyektlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadə olunur. Vizual obyektlərin elementləri, rəng, forma, ülub və s. ünsiyyətə xidmət edir. B.J.Filips və Mkquayer vizual ritorik formaları iki istiqamətdə kateqoriyalasdırmışlar: mənanın təhlili və vizual struktur. Mənanın təhlili oxşarlıq və fərqlə bağlı əlaqələndir və müqayisəni, vizual struktur isə fiziki şəkildə əks olunan elementlərin qarşılaşdırılması, müqayisəsi, tutuşdurulması ilə bağlıdır [8, s.116].

R ritorik araşdırmaların yeni istiqaməti olan vizual ritorika təsvirlərin, obrazların istər ayrılıqda, istərsə də verbal formalarla birlikdə işlənməklə inandırma bacarığını təhlil edir. Bu yeni istiqamət ritorikanın geniş anlamda təhlili sahəsində meydana çıxmışdır. Sözlər və ya onların düzülüşü də vizual ritorika kimi qəbul oluna bilər. Bu baxımdan vizual ritorika tamamilə yeni istiqamət deyildir. Lakin o müasir dövrdə tamamilə yeni interpretasiya qazanmışdır. Mətn və vizual elementin vəhdəti kommunikasiyanı daha effektiv etməyə xidmət edir [9].

Vizual ritorika işarə və onun mənası ilə məşğul olan semiotika sahəsi ilə sıx bağlıdır. Semiotika ritorikanın işarə yaratma xüsusiyyətini tədqiq edir. İşarənin kontekstdən kənarda mövcud olmadığını qeyd edən semiotiklər kontekstsiz işarəni mənasız işarə hesab edirlər. K.L.Smit “Handbook of visual communication” əsərində qeyd edirdi ki, “hər vizual obyekt vizual ritorika deyildir. Vizual obyekt kommunikativ simvol sayəsində ritorik baxımdan öyrənilə bilər. Bunun üçün üç əsas şərt olmalıdır:

1. təsvir simvolik olmalı
2. insan müdaxiləsini özündə əks etdirməli
3. kommunikativ məqsədlə təqdim edilməlidir [10, s.144]

Vizual ritorika digər kommunikasiya vasitələri kimi işarələr sistemidir. R.Bart, L.Skot və başqalarının bu sahədə ilk tədqiqatları artıq insan həyatının müxtəlif sahələrində vizual ritorikanın mühüm rola malik olmasını sübut edirdi. Terminin yaranması vizual sahədə ritorik elementlərin ayrıca bir istiqamət kimi tədqiqi ilə əlaqədardır. Ritorikanın tədqiqi ənənəvi olaraq linqvistika ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan vizual işarələr və ya simvollar diqqətdən kənarda qalmış, ritorika nəzəriyyəsinin inkişaf istiqaməti bu işarələri istisna etmişdir. Vizual ritorika müəllifləri bunun əksinə olaraq bütün vizual obyekt və elementləri: şəkil, təsvir, sxem, qrafiklər, dizayn və interyer, film, reklam, internet fotolar və s. öz tədqiqat obyektinə çevirdi. Bu obyektlərin ritorik tutumu onların kontekstual və estetik effekti ilə ölçülür. Estetik effekt insanların sensor qavraması, kontekstual effekt isə vizual obyektin məna tutumu ilə bağlıdır [11].

K.Burk özünün “Dil simvolik fəaliyyət kimi” adlı araşdırmasında “riyaziyyat, musiqi, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, rəqs, memarlıq” da daxil olmaqla bütün simvolik formaları təhlil etməyi təklif etmişdir. Bununla Burk verbal forma ilə vizual formanı, sözlə təsviri bərabər işarə səviyyəsinə yüksəldir. Təsadüfi deyil ki, K.Burk ilk vizual ritorik adlandırılmışdır. Burk kommunikasiya aktını və informasiyanı bu aktın və informasiyanın verilməsi vasitəsindən daha əhəmiyyətli hesab edirdi. Demək verbal və ya vizual formadan asılı olmayaraq kommunikasiyanın əhəmiyyətli tərəfi onun ritorik tutumudur [5, s.64].

Eyni bir təsvir müxtəlif mədəniyyət və ya cəmiyyət tərəfindən fərqli qarşılanı bilər. M. Qrupu ritorikadan bəhs edərkən onun semiotika ilə əlaqəsini əhəmiyyətli hesab etmişdir. Semiotik tədqiqatlar ritorikanın işarə yaratma qabiliyyətini təhlil edir. Məlumatın ötürülməsində təsvirlərin rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, vizual ritorika bir işarənin müəyyən bir keyfiyyətinin digər bir işarəyə “ötürülməsi” funksiyasını daşıyır. Troplar və ritorik fiqurlar vizual ritorikanın bir hissəsi kimi inandırma mexanizmlərini əks etdirir. Baxmayaraq ki, vizual ritorika daha çox incəsənət, mədəniyyət, marketinq və s. sahədə daha qabarıq əks olunur, o həmçinin insan həyatının bütün sahələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vizual ritorikanın təhlili də klassik ritorikanın məlum qaydalarına (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntatio*) əsaslanır [bax:12]. Amerikada bu termin iki mənada nəzərdən keçirilir. İlk mənada o, vizual ritorikanın tədqiqat obyektlərini əhatə edir. Daha sonra isə ritorikanın bu obyektləri öyrənən xüsusi istiqamətini əks etdirir. Vizual ritorikanın tədqiqat obyekti olan sxemlər, formalar, obrazlar, təsvirlər, filmlər və s. kommunikasiya məqsədinə xidmət etdikdə vizual ritorika kimi qiymətləndirilir. Həmin qeyri-verbal vasitələrə simvolik və semiotik əlamətə malik olduqlarına görə işarəvi əhəmiyyət verilir [4, s.112].

M.Helmerts və Ç.Hill inandırma mexanizmi rolunda vizual ritorikanın qədim tarixə gedib çıxdığını fərz edirlər. Belə ki, ilkin heroqliflərdən şəxsiyyətin özünüdərkində öz obrazının və kənar obrazların canlandırılmasına qədər insanın varlığı, onun ətraf mühitlə əlaqəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müxtəlif elmi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən ritoriklər vizual ritorikaya marağı gücləndirənlər də bu sahədə sistemlilik çatışmazlığı mövcuddur. T.Mitchel fənnlərarası ritorika müəlliflərinə sistematik metod hazırlamağı tövsiyə etmişdir [5, s.2]. Bir tərəfdən vizual ritorikanın klassik ritorika daxilində təhlilinə cəhd edildiyi halda digər tərəfdən onlar arasında konkret sərhədlərin qoyulmasında cəhdlər artmaqdadır. Ç.Hill “R ritorik təsvirlərin psixologiyası” məqaləsində ilk olaraq təsvirlərin inandırma bacarığının nədən ibarət olması sualına cavab axtarır. O qeyd edir ki, əhatəli nəzəri yanaşma təsvirlərin (*image*) hansı proseslərlə ritorik təsirə səbəb ola bildiyini

müəyyən edir [13, s. 26]. Əgər təsvir irrasional və qeyri-reflektiv xarakterə malikdirsə onun təhlili gərəksizdir. Vizual ritorikanın mədəniyyətlə əlaqədə öyrənilməsi onun iş mexanizmini öyrənməyə kömək edə bilər. Belə ki, orta q mədəni dəyərlər inandırma vasitəsi kimi ünsiyyətdə, xüsusilə media vasitələrində istifadə olunur. Bu zaman istər mədəni, psixoloji, istərsə də mətn analizi nəzərə alınmalıdır. Buna görə də verbal dilin təhlili üçün nəzərdə tutulan metod və üsulların kor-koranə tətbiqi ilə vizual ritorikanın öyrənilməsi uğurlu nəticələr verməyə bilər. Son zamanlara qədər dilçilərin və xüsusilə ritoriklərin diqqəti əsasən verbal forma və ünsiyyətə yönəldiyindən digər representativ və kommunikativ formaların imkanları diqqətdən kənarda qalmışdır. Ritorikanın vizual və verbal formalarının kəskin fərqləndirilmiş və verbal ünsiyyət digər ünsiyyət imkanlarının fəvtdində dəyərləndirilmişdir. Bu isə bütün digər növ semiotik imkanlar haqqında fərziyələrin formalaşmasının qarşısını almışdır [7, s.88]. Nəticədə vizual ritorika istiqamətində nəzəri biliklər hələ tam formalaşmamışdır. Daha dəqiq desək yazılı və verbal ünsiyyətin daim diqqət mərkəzində olması insan potensialının digər tərəflərini kölgədə qoymuşdur. Təsvirlərin, obrazların, şəkillərin və s. inandırma bacarığını təhlil etmək üçün çoxistiqamətli tədqiqatlar aparılmalıdır.

Bir çox dilçilər fərz edirlər ki, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən təsvir və obraz dili zamanla verbal ünsiyyəti sıradan çıxara bilər. Getdikcə daha çox vizuallaşan müasir dünyada vizual ritorikanın öyrənilməsi və dərk edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İ.Abbasov “Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bələğət”, Bakı çap evi, 2011, s.440
2. F.Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika”, Nurlar 2014, s.400
3. A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, Bakı “Ulu” 2015, s.236
4. Ю.Ю.Лапшина «Визуальная риторика в Американской традиции изучения ораторского искусства», Вестник Удмуртского Университета, История и филология, 2015, с.109-115
5. M.Helmes and C.A.Hill “Defining visual rhetorics”, Taylor and Francis e-library 2008, p.342
6. S.K.Foss “Framing the Study of Visual Rhetoric: Toward a Transformation of Rhetorical Theory”, pdf. p. 305-313
7. M.D.Goggin “Visual rhetoric in pens of steel and inks of silk: Challenging the great visual/verbal divide, Mahwah New Jersey 2004, p.87-111

8. B.J.Phillips, E.F.Mcquarrie "Beyond visual metaphor: a new typology of visual rhetoric in advertising", Marketing theory 2004, p. 113-136
https://www.researchgate.net/publication/235361038_Beyond_Visual_Metaphor_A_New_Typology_of_Visual_Rhetoric_in_Advertising
9. <https://www.thoughtco.com/visual-rhetoric-1692596>
10. K.Smith, S.Moriarty, G.Barbatsis, K.Kenney "Handbook of visual communication", Mahwah 2005,p.601
https://archive.org/stream/HandbookOfVisualCommunicationTheoryMethodsAndMedia/Handbook-of-Visual-Communication-Theory-Methods-And-Media_djvu.txt
11. <https://www.aresearchguide.com/what-is-visual-rhetoric.html>
12. <http://ru.knowledgr.com/00299260/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0>
13. C.A.Hill "The psychology of rhetorical images", Mahwah New Jersey 2004, p.25-41

Г.Байрамова

От классической риторики до визуальной риторики

Резюме

Риторика - одна из древнейших наук в истории человечества. В средние века академическая риторика имела особое значение. Софисты сыграли важную роль в определении границ риторики. С появлением новых форм общения, риторика была привлечена к новым измерениям. Помимо словесной формы общения, также важно изучать невербальные формы. Концепции как икона, символ и индекс позволяют риторикам анализировать различные формы знаковой системы. Развитие технологий в последние годы усилило коммуникацию с визуальными образами.

Визуальная риторика - это система знаков, как и другие коммуникации. Визуализация является важным инструментом для усиления словесной информации и придания дополнительных значений. Изображения, образы, визуальные объекты используются в целях коммуникации. Сочетание текстовых и визуальных элементов делает коммуникацию более эффективным.

G. Bayramova

From the classic rhetoric to the visual rhetoric

Summary

Rhetoric is one of the oldest sciences in human history. In the Middle Ages, academic rhetoric was of particular importance. Sophists played an important role in determining the limits of rhetoric. With the emergence of new forms of communication, rhetoric was drawn to new dimensions. In addition to the verbal form of communication, it is also important to study non-verbal forms. Concepts like icon, symbol and index allow rhetoricians to analyze various forms of the sign system.

The development of technology in recent years has enhanced communication with visual images. Visual rhetoric is a sign system, like other communications. Visualization is an important tool for enhancing verbal information and giving additional meaning. Images, symbol, visual objects are used for communication purposes. The combination of textual and visual elements makes communication more effective.

Rəyçi: İdris Abbasov

Filologiya elmləri doktoru, professor